

ESM 1.7 Trhy nedokonalé konkurence

Dokonale konkurenční trh představuje v současné ekonomii abstraktní tržní model, jemuž byly reálné tržní podmínky ještě v polovině 19. století poměrně blízké. Hospodářský rozvoj zaznamenal v následujících desetiletích prudké urychlení vývoje tržních struktur, které se tím začaly vzdalovat od dokonale konkurenčního prostředí. Vznik trhů nedokonalé konkurence je spjat s proměnami provázejícími vývoj kapitálového prostředí. Kapitalistická společnost je historicky první společností, jejíž hospodářství je orientováno tržně a svůj pohyb podřizuje tržní realizaci. Tržní ekonomiky vytvořily prostředí, ve kterém se začal uskutečňovat rychlý vývoj materiálních podmínek života společnosti. Hlavní výrobní subjekty dnešních tržních struktur spojuje s jejich tehdejšími podobami jen snaha uspět na trhu. Pro pochopení mechanismu fungování trhů v současných podmínkách je nezbytné pochopit, jak podobu jednotlivé tržní struktury, tak příčiny a souvislosti jejího formování. **Současné tržní struktury jsou produktem změn, které provázely vývoj tržního hospodářství, zejména jeho výrobních subjektů, a to po stránce technické i vlastnické.**

1. Základní souvislosti vývoje výrobní jednotky tržního typu

Tržní výroba se začínala rozvíjet na úrovni *rukodělné řemeslné práce*. Typickým producentem byl výrobce vyrábějící na zařízeních, jejichž byl vlastníkem. Realizoval se jako samostatný výrobce statku. Malovýroba byla převládající formou co do podílu na celkové produkci. V těchto podmínkách sehrával *trh koordinační funkci*, zabezpečoval propojení výrobců oddělených dělbu práce a vlastnictvím, byl také nástrojem kooperace v rámci místních trhů. Charakteristickým obecným rysem malovýroby je tendence k setrvačnosti, zdokonalování je pomalé, dílčí. Výkonnost souvisí především se stupněm zvládnutí pracovních postupů, při kterých se využívá řemeslných nástrojů.

Produktivnost výrobní činnosti, tzn. účinnost využívání zdrojů, se začala zvyšovat výraznějším tempem s přechodem k *manufakturní výrobě*. Manufaktura se nadále opírala o řemeslnou zručnost, ale znamenala *průlom do tradiční úrovně dělby práce a specializace*. Dělník v manufaktuře zvládal řemeslo pouze v širší nezbytné pro výrobu v manufaktuře, resp. pro jeho zařazení do manufakturní dělby práce. Redukce řemeslné dovednosti znamenala počátek urychlených změn výrobních nástrojů, které se přizpůsobovaly omezenému počtu operací a úkonů, k nimž byly používány. Proces specializace probíhal v *heterogenní manufaktuře* (dělba práce se uskutečňovala podle součástí z nichž se skládal výrobek) i v *manufaktuře organické* (dělba práce založena na operacích).

Z hlediska vytváření předpokladů pro ekonomický rozvoj byl důležitý především *důsledek rozvoje dělby práce* - zjednodušování jednotlivých úkonů. Tím byly v manufaktuře vytvořeny předpoklady pro nahrazení lidské ruky při ovládnání nástroje strojem. Byla vytvořena východiska a předpoklady pro mezník vývoje tržního hospodářství - *zrod průmyslové revoluce*.

Zahájení procesu zavádění strojů do výroby vytvořilo předpoklady přechodu ke strojové velkovýrobě. Průmyslová revoluce měla mnoho aspektů, z nichž pro naše potřeby jsou důležité především následující:

- vzniká **kapitalistická továrna**, podnik představující kooperaci strojů. Od tohoto období je dělba práce ve výrobě trvale odvozována od kooperace strojů. **Pracovní síla ztrácí své dominující postavení ve výrobě, mění se v obsluhu.**
- vedle toho, že roste váha kapitálových statků ve výrobě, **roste rozsah (množství) kapitálových statků nutných k podnikání.**
- celkový vzestup výrob přináší **růst rozměrů trhů.**

Toto období bývá v ekonomické literatuře označováno jako kapitalismus volné soutěže (asi do 70. let 19. století) a trhy se v těchto podmínkách svým charakterem nejvíce přibližovaly předpokladům dokonalé konkurence. Platilo, že tržní mechanismus fungoval jako "ideální" nástroj samoregulace.

Ekonomiku tohoto období je možno charakterizovat následujícími znaky, které současně postihují obraz výrobní jednotky:

- ***firmy působící v jednotlivých odvětvích byly srovnatelné*** co do velikosti kapitálových statků a objemu produkce, i pokud jde o úroveň používané techniky a technologie. Existující rozdíly byly řádově nevýznamné.
- ***postavení firem bylo (vratké) labilní***, neboť firmy dodávaly pouze malou část celkové nabídky odvětví. Odtud byla odvozena jejich silná závislost na trhu.
- ***tržní cena byla pro firmu jednoznačně objektivní veličinou.***
- ***množství kapitálu potřebné pro podnikání v jednom odvětví, umožňovalo podnikat i v jiném odvětví.*** Protože neexistovaly zábrany vstupu do odvětví, byl tím usnadněn přesun kapitálu mezi odvětvími.
- z hlediska organizační podoby firmy bylo typické, že ***firemní kapitál byl rodinným kapitálem a činnost řídil vlastník kapitálových statků.***

Uvedené podmínky nutně orientovaly činnost firmy na posilování stability, konkurenceschopnosti, růstu tržního podílu. Působil intenzivní tlak na přeměnu úspor v tvorbu kapitálových statků (investice).

Stimulační a diferenační efekt tržního mechanismu nutně vyúst'oval do tendencí:

- růstu objemu kapitálu potřebného k podnikání (***koncentrace***)
- růstu kapitálového vybavení práce, tj. vzrůstal poměr kapitálových statků k práci (***substituce práce kapitálem***)
- snižování počtu firem v rámci odvětví, růst prosperujících se uskutečňoval likvidací (zánikem, pohlcením, odkoupením) firem, které v konkurenci neuspěly.

*Ve druhé polovině 19. století se postupně vytvářely předpoklady pro nový skok výrobní základny. Byl založen na **technické revoluci**, opírající se o celou soustavu nových vědeckých poznatků aplikovaných ve výrobě. **Výsledkem byla zásadní proměna tradičních a vznik celé řady nových odvětví.***

Stovky vynálezů a zdokonalení **proměnily nejen výrobní základnu, ale znamenaly i změnu podmínek podnikání.** Měly vliv na změnu postavení firem, podobu trhů i jejich fungování. Proces, který se odehrává, znamenal transformaci tržních ekonomik na nové podmínky výroby.

*Z hlediska fungování tržního mechanismu je závažnou změnou proměna homogenní struktury hospodářství na strukturu heterogenní. Pro ni se stalo charakteristické, že od konce 19. století v rámci jednotlivých odvětví **soutěží firmy, jejichž ekonomická síla je rozdílná, mnohdy jsou ekonomicky nesouměřitelné.** Vznik, existence a rozvoj velkých (dominantních) firem je velmi úzce spjat s průběhem změn ve výrobní základně.*

Vynálezy a objevy vytvářely předpoklady pro umocnění výkonnosti firem a staly se předpokladem pro možné inovace. Ty mohl uskutečnit výlučně podnikatel. Převratnost mnohých objevů si vynucovala zakládání nových výrobních jednotek nebo zcela zásadní rekonstrukci stávajících. Realizace mnohých byla možná jen s přechodem k výrobám ve velkém (hromadným výrobám). Podstatnou a mimořádně významnou skutečností bylo, že investiční nároky nových kapitálových statků a technologií zpravidla překračovaly možnosti individuálních podnikatelů. Platilo:

I když existující kapitály prošly poměrně dlouhou cestou koncentrací, předpokladem využívání nových poznatků se stalo sdružování individuálních kapitálů.

Firmy v individuálním vlastnictví začaly být nahrazovány nově vznikajícími společnostmi. Ty a utvářející se sdružení představovaly ekonomickou sílu schopnou využívat nejprogressivnějších technologií a tím postupně vytvářely předpoklady pro vytlačení do té doby převládající podoby firmy - soukromého podniku v individuálním vlastnictví (rodinný podnik). Současně s tím docházelo k postupné proměně vnitřní struktury odvětví, formovala se oligopolní struktura trhů jednotlivých odvětví.

Vedle uvedených technických souvislostí je třeba zdůraznit, že samotný **vnitřní mechanismus tržního prostředí** (tržní mechanismus) sehrál významnou roli v procesu přeměny homogenní struktury ekonomiky do struktury heterogenní. Jestliže se vrátíme k základním souvislostem rovnováhy firmy v podmínkách dokonale konkurenčního trhu, vidíme, že:

- firma je závislá na vývoji tržní situace, kterou nemůže ovlivnit
- nachází se v postavení, které je vratké, nejisté.

Za této situace **musí firma nutně hledat způsoby, jak svoji pozici upevnit** a k tomu vedou dva úzce související postupy, kterými musí být její chování ovládnuto:

1. **firma usiluje o snížení nákladů**, což jí přináší dodatečný zisk a zároveň vytváří ochranu před případným poklesem ceny.
2. **firma usiluje o zvýšení svého tržního podílu**. Silnější kapitál co do rozměru je také odolnější vůči tržním výkyvům. To ovšem předpokládá přeměnu dodatečných prostředků (realizovaných zisků) v dodatečné kapitálové statky (investice).

Samotná logika vnitřních souvislostí tržního prostředí nutí výrobce v podmínkách blízkých dokonale konkurenčnímu prostředí k chování, jehož výsledkem je likvidace takového prostředí. Homogenní struktura ekonomiky nutně přerostla do struktury heterogenní.

Čím je intenzita konkurenčního prostředí silnější, tím je postavení firem méně stabilní. Proto firmy intenzivněji usilují o posílení své pozice, její stabilizaci. Snaží se o získání výhody, ve srovnání s jinými výrobci. Ekonomickou realizací výhody je mimořádný zisk posilující stabilitu firmy.

2. Nové organizační struktury a vlastnické formy firem

Sdružování podnikatelů k provozování podnikatelské činnosti pod společným obchodním názvem mělo a má různé podoby. Uskutečňuje se na základě písemné smlouvy, zahrnující obchodní název firmy, jména společníků, předmět činnosti, způsob rozdělení zisků či úhrady ztrát, způsob zániku a vypořádání společníků. K hlavním formám v soudobých tržních ekonomikách (mohou se v jednotlivých zemích podle zákonodárství od sebe více či méně odlišovat, přičemž do rozdílů se promítají i tradice některých forem) patří.

- **Veřejná obchodní společnost** je založena na smlouvě mezi minimálně dvěma společníky, kteří ručí za závazky společnosti celým svým majetkem. Jedná se tedy o společnost s ručením neomezeným. Do společnosti mohou přistoupit další společníci, musí však být sepsána nová smlouva. Každý ze společníků má právo zastupovat společnost (není-li ve smlouvě uvedeno jinak) a podílí se na řízení.
- **Společnost s ručením omezeným**. Společníci ručí za závazky pouze do výše svého kapitálového vkladu, který jsou povinni vložit jako příspěvek ke kmenovému jmění společnosti. Tyto podíly

společníků nemohou být volně převáděny ani obchodovány. Kmenový kapitál zůstává výlučně v rukou společníků. Při založení společnosti se volí jednatel (nemusí být společníkem), který vede záležitosti společnosti a zastupuje ji navenek.

- **Komanditní společnost** představuje určitou formu kombinace společnosti s ručením omezeným i neomezeným. Je to dáno tím, že mezi společníky jsou ti, kteří ručí za společnost neomezeně (komplementáři), ale i společníci s ručením omezeným (komandisté). Společnost vedou a navenek také zastupují výlučně komplementáři, zatímco komandisté mají právo kontroly.
- **Tichá společnost** je forma, která se opírá o vnitřní vztah mezi vlastníkem podniku a jeho tichým společníkem, který se na činnosti podílí pouze svým kapitálovým vkladem. Tento vklad ho opravňuje k podílu na zisku či ztrátě (může být smlouvou stanoveno jinak). Tichý společník tedy nese riziko podnikání, ale navenek nevystupuje ani nereprezentuje firmu. Ta má navenek charakter soukromého individuálního podniku.
- **Akciová společnost** je nejrozšířenějším typem společnosti. Je založena na členském principu a kapitál je tvořen podíly jednotlivých členů. Potvrzení o kapitálové účasti je akcie, cenný papír opravňující k podílu na rozdělovaném zisku. Činnost akciové společnosti řídí valná hromada akcionářů, v období mezi valnými hromadami řídí činnost správní rada. Dalším orgánem je dozorčí rada akciové společnosti. Akcionář (vlastník akcie) je společníkem (spoluvlastníkem) firmy. Podíl jednotlivých akcionářů na rozhodování o činnosti společnosti je závislý na výši kapitálové spoluúčasti stvrzené vlastnictvím akcií (počet vlastněných akcií je zároveň přidělením hlasů vstupujících do rozhodování). K ovládnutí akciové společnosti je *teoreticky* zapotřebí 51% celkového počtu **akcií (kontrolní balík akcií)**. Ve skutečnosti stačí podstatně méně akcií k tomu, aby společnost byla ovládnuta. Výše kontrolního balíku je závislá na stupni rozptýlení akcií (počet akcionářů firmy GM je větší než milion). Obdobně kupónová metoda privatizace v české ekonomice rozptýlila akcie do rukou desetitisíců akcionářů. Akciová forma podnikání *znamenalá průlom do procesu koncentrace*. Obchodování s akciemi umožňuje akciové společnosti proměňovat v akciový kapitál i drobné úspory obyvatelstva. Přitom cena, za kterou se akcie prodává (kurs akcie) není totožná s nominální hodnotou (uváděna na titulním listě). Závisí na vztahu mezi nabídkou a poptávkou. Akciová forma podnikání vytvořila předpoklady pro realizaci i těch nejnákladnějších inovací.
- **Holdingová společnost** svým způsobem odvozená od akciového podnikání. Představuje *formu zaměřenou na ovládnutí dalších akciových společností prostřednictvím získání kontrolního balíku akcií*. Tímto způsobem se utváří systém vzájemného propojení, ve kterém vedle "mateřské" společnosti jsou i touto společností ovládané "dceřiny" společnosti a společnosti "vnukovské".

Přechod k těmto formám nebyl samoúčelný. Vedle již dříve uvedených souvislostí spojených s nedostatečným rozměrem individuálního kapitálu, umožňovaly nové formy podnikání překonat bariéry spojené s ručením vlastním majetkem.

Firmy schopné díky centralizaci kapitálu zavádět inovace, urychleně posilovaly své pozice a potvrzovaly opodstatněnost změn.

Rozvoj oligopolní struktury se projevil změnami forem konkurence. Konkurojící firmy se odlišily ekonomickou silou i stabilitou. Technologický předstih doprovázený nižšími náklady umožnil velkým firmám snadno eliminovat slabší konkurenty. Na druhé straně se nová kvalita trhů, tzn. konkurence mezi velkými firmami, stala *okolností zpochybňující klasický nástroj konkurenčního boje, cenovou konkurenci*. Vzhledem k síle a odolnosti velkých firem by se proměnila v dlouhodobou cenovou válku znamenající ztráty a nejasný výsledek.

Vzhledem k malému počtu velkých firem se *objektivně vytvořila situace vytvářející dobré východisko k dohodě* o společném postupu, případně kapitálovému spojení.

Dohody, které se uzavírají mohou být krátkodobé, dokonce i pro jednotlivé tržní operace či jednorázovou transakci. Dohody tohoto typu jsou nepevné, často porušované. Firmy usilují o dohody, které by stabilizovaly realizaci výhody, nebo k výhodě vedly. Vznikají organizační struktury prostřednictvím nichž se realizují monopolní výsady.

Takovými formami jsou především:

- **kartel**, představující dohodu výrobců téže produkce o cenách, rozdělení realizačních trhů, přidělení výrobních kvót. Zúčastněné **firmy si uchovávají výrobní i odbytovou samostatnost**. Smlouva jim zabezpečuje, že na smlouvě vymezených trzích jim nebudou ostatní zúčastněné firmy konkurovat a jednotný tržní postup jim garantuje uchování poptávky po vlastní produkci. Porušení dohody je penalizováno. Kartel může mít podobu tajné dohody, zejména, je-li v zemi uplatňováno protikartelové zákonodárství.
- **syndikát** je také formou sdružující producenty téže produkce. Je **uchována výrobní samostatnost firmy**, ale odbyt je realizován prostřednictvím syndikátu a jeho obchodní sítě. Vznik se omezuje na výroby či odvětví s masovou produkcí.
- **trust** má podobu akciové společnosti. **Sdružené firmy ztratily výrobní i odbytovou samostatnost. Navenek vystupuje jako jednotná firma založená na kapitálovém spojení**. Toto spojení se může uskutečňovat po linii **horizontální** (spojování firem téhož odvětví) nebo po linii **vertikální** (po linii výrobní návaznosti). Pro vertikálně se rozvíjející trust se používá označení **kombinát**. Horizontální rozvoj trustu znamená růst tržního podílu a vytváří předpoklady k získání výsadního postavení. Proto již koncem 19. století silily hlasy usilující o omezení rozvoje této formy a našly i právní vyjádření (Sherman Act, 1890).
- **koncern** je organizační formou spojující **formálně nezávislé firmy**, které jsou však ovládaný prostřednictvím finanční kontroly. Může jít o holding. I tato forma prodělává vývoj.

Jestliže původně se koncerny rozvíjely po linii výrobní návaznosti, **dnešní koncerny mají mnohooborovou strukturu, která nesleduje linii výrobní návaznosti**. To znamená, že existuje několik souběžných a nezávislých sfér podnikání, z nichž žádná nemusí být výrazně převažující (v tomto případě hovoříme o **konglomerátech**). Diverzifikace je motivována vyhledáváním volných tržních příležitostí pro přebytečný kapitál těchto subjektů. Vývoj a transformace organizačních struktur jsou podmiňovány pokračujícím procesem zdokonalování technické a technologické báze podnikání. Vyústěním technického převratu na přelomu století byla možnost přechodu k hromadné výrobě. Byly vyvinuty i nové, adekvátní metody a systémy řízení.

Zdokonalování techniky a technologií prošlo v polovině 20. století dalším zásadním posunem, někdy označovaným jako vědeckotechnická revoluce. Zejména přechod na pružné výrobní systémy znamenal překonání technologií hromadných výrob unifikované produkce. Firmy získávají technologie umožňující efektivní výrobu individualizované produkce. Tím jsou narušovány organizační struktury vzniklé z hromadných výrob. **Pokračuje proces diverzifikace výrob a změny přináší i nové podmínky pro fungování malých firem**. Zvláště malé firmy orientované na vývoj a ověřování nových technologií není možno označovat za vratké, nestabilní a málo efektivní tržní subjekty. Naopak, takové firmy vnášejí pokrok do výrob a naznačují budoucí směry vývoje odvětví.

Změny sice otevírají prostor pro vyšší počet subjektů na straně nabídky, ale na druhé straně, v žádném případě z toho automaticky nevyplývá omezování tržních nedokonalostí, či snižování úrovně koncentrace v odvětvích. Stále platí:

- *rozhodující část nabídky je soustředěna do okruhu několika málo velkých firem*
- *ostatní firmy odvětví se podřizují tržní a zejména cenové politice dominantních firem*
- *firmy usilují o vyčlenění specifické poptávky po vlastní produkci. Systematicky usilují o vytváření individuálního trhu. K tomu využívají diferenciaci produkce, prodejních podmínek, snahou maximálně vyhovět zákazníkovi*
- *na reálném trhu není produkce volně zastupitelná substituty*
- *tvorba poptávky neodpovídá ideálně teoretickým předpokladům, zejména předpokladu **homo economicus**. Člověk setrvává u osvědčené značky, v jeho chování je silný vliv setrvačnosti.*
- *poptávka je pod každodenním nátlakem reklamy atd.*